

ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ

УДК 91(477)(09)

Половка О.А., аспірант

кафедра фізичної географії та природокористування
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, Одеса – 82, 65082, Україна,
e-mail: physgeo@ukr.net

НАУКОВЕ ПІДГРУНТЯ ВИНИКНЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ ТА ЇЇ ОСЕРЕДКИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В ХІХ СТОЛІТТІ

Стаття присвячена розгляду фундаментальних основ на яких розвивалась природнича географія на території сучасної України. Акцентується увага читача на наукових здобутках дослідників, які здійснили значні наукові напрацювання прикладного та теоретичного характеру в розбудову саме природничо-географічних досліджень у часовому інтервалі із часів античності – ХІХ ст. (включно). Приділяється значна увага історичному зрізу становлення кафедр географічної спрямованості в перших університетах нинішньої України в період ХІХ ст.

Ключові слова: географічна наука, експедиція, університет, природнича географія, географічні товариства, кафедра географії.

ВСТУП

Питанням історії становлення та розвитку географії приділяли значну увагу С. Л. Рудницький, В. Г. Бондарчук, О. М. Маринич, П. Г. Шищенко, є новітні публікації Я. І. Жупанського, В. П. Корнеєва, В. І. Онупрієнко та інших дослідників географічної галузі знань. Ці наукові праці в основному присвячені загальній історії розвитку географії або її окремих напрямів і т. п. Нині не існує синтезованих матеріалів, які б цілісно відображали становлення та подальший розвиток природничої географії в перших університетах (м. Львів, Одеса, Чернівці, Київ) нашої держави, які було засновано в ХІХ ст. З огляду на це, *актуальність* зумовлена тим, що в непрості часи існування природничої географії в Україні конче потрібний історичний аналіз здобутків та помилок її минулого. На значення дослідження історії природничих наук вказував ще академік В. І. Вернадський, який започаткував історію науки і техніки, як окремий науковий напрям. Звідси впливає актуальність нашого дослідження, скорегованого на проведення ретельного і об'єктивного аналізу започаткування та розбудови природничо-географічних досліджень у перших вузах нинішньої України. Отже *метою* статті є дослідження історії розвитку природничої географії на теренах сучасної України, яка базується на вивченні природи окремих древніх філософів, мандрівників та науковців, які заклали основи розвитку географічної науки до початку створення незалежної України. Звідси впливає

об'єкт дослідження – історичний зріз здобутків дослідників природи античності, середньовіччя, епохи Великих географічних відкриттів (XV – початок XVI ст.), наукових думок та організації університетських кафедр географії на території сучасної України, а *предмет дослідження* є природнича географія, як самостійна галузь знань про природу Землі.

МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

При написанні статті були використані проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи дослідження, що дало змогу розглянути природничо-географічні дослідження в хронологічній послідовності.

Важливим стало застосування історико-наукових праць окремих вчених – оскільки дана стаття ґрунтується на використанні та узагальненні широкого спектру літературних і архівних матеріалів, що включають роботи провідних вчених Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва НАН України (м. Київ), а також окремі напрацювання сучасних пошуків із питань вивчення історії географії (Краснопольської Н. В. та ін.), що дозволило провести ретельний аналіз стосовно становлення і розвитку природничої географії в перших вищих навчальних закладах України.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Стисла первинна історія досліджень. Фундаментальні витоки географічної науки засновані на фундаменті здобутків дослідників природи античності (Ерастофен, Страбон, Клавдій Птоломей та ін.), середньовіччя, епохи Великих географічних відкриттів та західноєвропейських (О. Гумбольдт, К. Ріттер) і російських вчених (М. В. Ломоносова, В. В. Докучаєва та ін.). Нижче розглянемо наукове підґрунтя виникнення географічної науки на теренах України.

Древньогрецькі іонійські філософи мілетської школи першими поставили питання про походження Землі та висловили думки про первинну матерію з якої виникла наша планета. Фалес (бл. 640–546 до н. е.) вважав, що все утворилося із води і знову піде у воду, Геракліт (бл. 550 до н. е.–бл.480 до н. е.) брав за основу вогонь, Анаксимандр (610–547 до н. е.) – айперон (матеріальна речовина, яка має невичерпну творчу силу), Анаксімен (585–528 до н. е.) – повітря. Всі ці погляди відбилися на подальшому розвитку природничих наук, а саме: на куті зору утворення нашої планети та її оболонок (літосфери, гідросфери, атмосфери та біосфери).

У Древній Греції близько 500 р. до н. е. була вперше висловлена ідея про кулястість Землі (Парменід). Аристотель (IV ст. до н. е.) навів перші достовірні докази на користь цієї ідеї: круглу форму земної тіні при місячних затемненнях і зміна виду зоряного неба при пересуванні з півночі на південь.

Дані про географічні (кліматичні) зональності, засноване безпосередньо на ідеї кулястості Землі, також бере свій початок в античній географії (Евдокс із Кніди, 400–347 до н. е). Посідоній (на межі II-I століття до н. е) виділив 9 географічних поясів (вчені нині виділяють 13 поясів) [7, 10].

Античні дослідники лишили нам у спадок три напрямки географічних знань, які мають наскрізний характер аж до сучасності: 1) описово краєзнавчий (хорологічний), який викладено в Страбона, цей напрям є змістом сучасної гуманітарної географії й проявляється в регіональній геоекології; 2) математико-географічний (Піфагор, Гіпарх, Птоломей), нині найпоширеніше втілюється в картографії; 3) фізико-географічний (Ерастофен, Посідоній і частково Страбон), заклав основи вчення про географічну оболонку як цілісну систему (поняття географічна оболонка запровадив у 1937 р. А. О. Григор'єв).

Географія розпочала своє існування в Україні, коли вже людина, завдячуючи Великим географічним відкриттям, переконалась, що Земля має форму кулі, Світовий океан єдиний, Мартін Бехайм із Нюрнберга в кінці XV ст. виготовив перший із відомих нам глобусів, людству була відома геліоцентрична система світу М. Коперника (1473–1543), на початок XVII століття з'явився телескоп (підзорна труба), термометр, барометр, що дало можливість здійснювати певні виміри (спостерігати за погодою) і т. п.

Фламандський географ Герард Меркатор (1512–1594) у 1595 р. опублікував в прямокутній системі координат карту відомого на цей час світу. Ця оригінальна проекція нині носить назву «меркаторської». Карта Г. Меркатора стала досягненням учених XVI ст. Вони вперше могли бачити, як на планеті Земля розташовані материки по відношенню один до одного і т. п.

Наступного року (1596), після появи карти Меркатора, датчанин А. Ортеліус у праці «Thesaurus Geographicus» висловив думку, що Америка була відторгнута від Європи й Африки землетрусами і потопами. Цей висновок він зробив на підставі подібності берегових ліній цих континентів, а це вже наукова ідея, яка лягла в основу неомобілізму.

Незабаром англійський філософ, один із родоначальників індуктивного методу пізнання, Ф. Бекон (1561–1621) в своїй знаменитій науковій праці «Новий органон» (1620) звернув увагу на дуже цікавий факт – схожість західної межі Африки та східного контуру Американського континенту. Вчений вважав, що таке співпадіння не випадкове, але науково обґрунтувати схожість меж материків він не міг. З плином часу, незаперечний факт про подібність меж континентів підмічений Ф. Беконом «забувають». Знову повертається до нього майже через 200 років Антоніно Снайдер-Пілігріні в своїй книзі «Мирозданіє і раскрытіє его тайн» (1858). Він здійснює припущення, що в минулі геологічні епохи Африка та Америка були єдиним материком, але свої докази вибудовує на теологічній основі (всесвітній потоп, акти творіння по днях і т. п.). Зрозуміло, що такі «теоретичні пояснення» дослідники не сприймали.

Р. Декарт (1596–1650) і Г. Лейбніц (1646–1716) розвинули ідею змінної поверхні, яка була надбанням античної наукової думки і представили нашу планету як таку, що розвивається і має складну і тривалу природничу історію свого розвитку [7–9].

Кінець XVI століття і початок XVII століття – це час формування контурів землезнавства. У 1625 р. в Англії (Оксфордський університет) було видано пра-

цю Н. Карпентера, де було зроблено спробу поєднати відомості про природу Землі приблизно в тих контурах, що потім відтворились у підручнику Б. Варенія та подальших виданнях: Земля як планета, розміри Землі; гідрографія, морські течії, вітри, солоність морських вод, діяльність моря, елементи геодинаміки. Дещо пізніше, славнозвісний голландець Бернгард Вареніус (прожив лише 28 років – з 1622 до 1650 рр.) написав «Генеральну географію», де визначив, що «...предмет географії – це земноводна куля... Загальна географія розглядає Землю взагалі, пояснює її властивості, не вдаючись до докладного опису країн...». Працю Б. Вареніуса було перекладено російською мовою з латинської та в продовж довгого часу використовували в Росії як підручник із географії, що визначав також структуру землезнавства. Окрім сумативного підходу, в працях Вареніуса був широко застосований порівняльний метод дослідження, що став згодом одним із найпоширеніших в описовій географії.

З Великими географічними відкриттями XV – початку XVI ст., пов'язані імена Х. Колумба, Васко да Гама, Ф. Магеллана, Ф. Дрейка та інших, їх подорожі практично довели кулястість Землі, призвели до встановлення обрисів більшої частини суші. Голландські моряки на початку XVII століття відкривають Австралію. У XVIII столітті найважливіші географічні відкриття пов'язані з експедиціями Бугенвіля, Лаперуза, Ванкувера, Кука та ін. Величезне значення для географічної науки набувають результати здійсненої росіянами «Великої північної експедиції» (1768–1777). Учасники російських експедицій І. Г. Гмелін, Г. В. Стеллер, В. Ф. Зуєв, І. І. Лепьохін та інші дослідники природи, значно збагатили обсяг не тільки географічних, але і біологічних знань про певні території.

М. В. Ломоносов (1711–1765), якого справедливо вважають основоположником багатьох природничих наук, в своєму творі «О слоях земных» (1763) розвинув наукову ідею дослідників природи античності та Р. Декарта й Г. Лейбніца і висловив думку про безперервність змін земної поверхні, що відбуваються під впливом внутрішніх та зовнішніх сил. Він першим висловив здогад, який поділяють і сучасні дослідники, – значні за розміром форми рельєфу пов'язані з рухами земної кори не лише у вигляді землетрусів, а й повільними, поступовими, а також про закономірний зв'язок між її підняттям та опусканням. Йому також належать в цілому правильні міркування про причини вертикальної циркуляції повітря та мінливість клімату [7, 9].

У останній чверті XVIII ст. виникає геологічна концепція «нептунізм» (1775), засновником якої є А. Вернер (1749–1817). За Вернером, земна кора складається із 4 всесвітніх формацій, які опоясують земну кулю. Ці формації утворилися з хаотичних вод первинного океану, які вміщували осадові гірські породи та скам'янілі рештки біологічного світу. В поглядах А. Г. Вернера та інших вчених цієї історичної епохи проглядаються всі атрибути теологічного сприйняття світу: всесвітній потоп та поетапні акти творіння і т. п. Такі погляди отримали назву ділювіанізм, їх поділяли природознавці того часу. Зазначимо, що в ті часи від ідеї середньовічної схоластики позбавитися було дуже

не просто. На противагу нептунізму, в ті ж роки виникає плутонізм (1780), який найбільш повно представлений у науковій праці шотландського геолога Дж. Геттона (1726–1797) «Теорія Землі» (1795). Тимчасова «перемога» плутоністів над нептуністами дала підставу вважати, що Земля на початку свого існування була «гарячою» [7–9].

Узагальнюючи велику кількість природничо-географічної інформації, накопиченої під час різномірних подорожей та експедицій, на початку XIX ст. німецькі вчені Олександр фон Гумбольдт (1769–1859) і Карл Ріттер (1779 – 1859) заклали основи сучасної фізичної географії, як науки про закономірності розміщення природних об'єктів і явищ. А. Гумбольдт застосовував художній метод опису природи. Його досвід з успіхом наслідували географи наступних поколінь. У ті часи не було ні кіно, ні телебачення. Тому географи описували далекі краї так яскраво й образно, щоб читач відчував себе учасником подорожі чи експедиції. Велику роботу щодо порівняння природи різних материків здійснив Карл Ріттер.

О. Гумбольдт представив цілісну наукову картину світу, яка мала яскравий прояв гуманістичних цінностей, що базуються на глибокому науковому аналізі. Географія, на думку вченого, має бути спрямована не на детальний опис земель або їх картографування, а передовсім, на вивчення самої людини, її зв'язку з природою країн, її місця у природній системі. Таким чином, Гумбольдт спирається в своїх працях на думки Страбона, а також Демокрита, який першим звернув увагу на вплив навколишнього середовища на людину та процеси їх взаємодії.

Подібні думки висловлював також німецький географ Карл Ріттер. В основу географії ним були поставлені людинознавчі елементи: культурний, історичний, етнографічний та ін. Ріттер, на відміну від своїх попередників, зробив спробу визначити завдання географії, її роль та значення серед інших галузей знань. На його думку, географія є не лише суто описовою наукою, але, перш за все, наукою пояснювальною, що свідчить про її глибокий гносеологічний зміст.

Формування сучасної географії. У середині XIX ст. після смерті О. Гумбольдта та К. Ріттера розпочинається диференціація наук про Землю, це призводить до руйнування бачення світу в цілісності. Але слід наголосити, що людство на цей час вже знало загальні обриси земної поверхні (крім Антарктиди) і усвідомило, що без знань про земну поверхню, яка схована під водами Світового океану, не можливо розкрити глобальні закономірності еволюції Землі. На території сучасної України, яка тоді в XIX столітті належала переважно Російській імперії, географія мала великий поштовх розвитку завдяки участі фахівців в багатьох наземних експедиціях та мореплаваннях, в професійних стажуваннях в передових іноземних закладах, в дослідженнях власної території, в оволодінні ними найновішим приладдям.

Однією із знакових подій, яка не лишилась поза увагою наукової географічної спільноти є експедиції братів Манганарі в акваторію Чорного та Азовського морів.

У 1829–1837 рр. російські гідрографи Михайло та Єгор Манганарі на яхті «Голубка» брали участь у гідрографічній експедиції, яка здійснила більш детальну зйомку значної частини узбережжя Чорного й Азовського морів. В результаті досліджень цієї експедиції були складені 26 карт, які увійшли до першого змістовного Атласу Чорного моря, який було видано 1841 р. в м. Миколаїв при Гідрографічному Чорноморському Депо капітаном I-го рангу Є. П. Манганарі. Цей Атлас містить відомості про морські ґрунти, течії і глибини до 300 сажень (180 м) і т. п. [1; 3–4].

Карти Атласу Манганарі були виконані в проекції Меркатора, їх довгота взята від Пулковської обсерваторії. На цих картах показано відхилення магнітної стрілки, що важливо для морської навігації. До цього Атласу також прикладаються 17 аркушів замальовок вигляду чорноморських і азовських берегів, на яких детально показано окремі орієнтири, бухти та затоки. Особливу увагу Єгор і Михайло Манганарі надавали вивченню рельєфу морського дна, що знайшло відображення на картах Атласу. Зазначимо, що до 1873 р. карти, які склали брати Манганарі були надійним керівництвом для мореплавців у даному регіоні [3–4].

Наступними кроками братів Єгора та Михайла у дослідженні Чорного моря були: книга «Лоція Чорного моря», що також була видана 1851 р. в м. Миколаїв, складання і видання карт Дніпровського та Бузького лиманів, бухт Геленджика і Севастополя, цілої низки заток та рейдів. На Лоції Чорного моря показані берегова лінія, глибини, течії, напрямки фарватерів, якірні стоянки і т. п. Наведено замальовки маяків і створних стоянок із назвою та їх характеристикою. Наукові напрацювання братів Манганарі були поштовхом до вивчення акваторії Світового океану [3–4; 6].

Новий виток здобуття географічних знань був пов'язаний із плаваннями Ф. П. Літке та експедиціями М. Морі. Американський гідрограф Метьюз Морі виконав багаторічні пошукові роботи в північній частині Атлантичного океану з метою винайти оптимальний шлях для міжконтинентального телеграфного кабелю між Європою та Півн. Америкою. В 1859 р. з'являється його книга «Фізична океанографія», одна з перших передвісниць океанографії. Великі роботи виконувалися під час англійської навколосвітньої експедиції на спеціально обладнаному англійському корветі «Челленджер» (1872–1876) під керівництвом У.Томсона. Експедиція проводила комплексне океанографічне вивчення Світового океану. Це судно було спеціально обладнане для наукових цілей, його оснастили біологічними і хімічними лабораторіями, лебідками, засобами для вимірювання глибин, взяття проб ґрунту і води, визначення температури води на великих глибинах і т. п. Під час експедиції було відпрацьовано 360 океанографічних станцій. Результати плавання «Челленджера» заклало основи сучасної океанології.

У епоху парового флоту географічний літопис розпочинається з російських морських наукових експедицій на легендарному «Витязі» під командуванням

адмірала С. О. Макарова. Його рейс пролягав по Атлантичному океану через Магелланову протоку в Тихий океан із заходом у Петропавловськ-Камчатський і далі: Японія – Індійський океан – Атлантика – Кронштадт. Під час маршруту проводилися значні гідрологічні і метеорологічні дослідження, визначалася щільність води, температурний режим океанів, напрямки і швидкість течій, характер дна, збиралися колекції морських тварин і рослин. Все це дозволило розробити спеціальну океанографічну зйомку, що стала одним із провідних методів океанографічних методів. Зроблені перші серйозні океанографічні дослідження здійснені адміралом С. Макаровим. Його праця «Витязь» і «Тихий океан» стала відомою у всьому світі, а заслуги цієї експедиції були так високо поціновані науковою спільнотою, що назва «Витязь» була викарбована на фронтоні Океанографічного інституту в Монако серед десяти найбільш відомих наукових кораблів [7].

У подальшому розвиток одного із наукових напрямів природничої географії пов'язаний з професором В. В. Докучаєвим (1846–1903). Василь Васильович у 1888–1894 роках відгукнувся на запрошення Полтавського губернського земства очолити експедицію, яка б вивчала ґрунти, рослинність і геологічні умови Полтавщини. Серед учасників експедиції були учні В. В. Докучаєва, згодом видатні природознавці академіки В. І. Вернадський, К. Д. Глінка (1867–1927), Ф. Ю. Левінсон-Лессінг (1861–1939), Г. І. Танфільєв (1857–1928). Прикладними результатами цієї експедиції були складені ґрунтові карти губернії та створено природничо-історичний музей. Основними ж науковими здобутками всесвітнього значення, які принесли заслужену славу професору Докучаєву було ним розроблене вчення про ґрунти, про взаємозв'язок усіх складових частин природи та сформульовано «закон зональності» (1899). Він показує «найщільніший зв'язок клімату, ґрунтів, тваринних та рослинних організмів» і «співвідношення між зонами природи взагалі й усім життям, усією діяльністю людини». Прізвище В. В. Докучаєва при оцінці заслуг у розвитку географії ставлять поруч із прізвищем О. Гумбольдта.

Організація університетської географії. У Західній Європі з давніх-давен існували загальні наукові центри, тоді ще «колегіуми» та «академії»: Болонський університет (м. Болонья, Північна Італія) заснований у 1088 р; Оксфордський університет (1117 р.); Кембриджський університет (1209 р.), університет Сорбонна у Парижі (1253 р.), Ягеллонський (або Краківський) університет (1364 р.), Віденський університет (1365 р.) та ін. В цих навчальних закладах студенти вивчали теологію, філософію, астрономію, медицину, письмо, рахунки і т. п. Розвивалася наука і наукова думка в різних галузях знання, в тому числі і про природу Землі. Та спочатку Землю вивчали по релігійних схемах.

Російська імперія також мала декілька університетів: Санкт-Петербурзький університет, який заснований в 1724 р. та Московський університет, який було створено 1755 р. Географічне положення між Старою Європою і Російською імперією та необхідність розвитку науки, пошуків ринку збуту, джерел сиро-

вини, складання карт, тощо спонукало до відкриття навчальних закладів на території сучасної України. На той час вони частково відносились відповідно до Російської та Австро-Угорської імперій.

Одну з провідних ролей у розвитку природничої географії на території сучасної України відіграли різні університети на нинішніх українських землях. В межах Австро-Угорщини це – Львівський колегіум (сьогодні Львівський національний університет імені Івана Франка), який було засновано в 1781 р. як середній навчальний заклад, та Чернівецький університет ім. Франца-Йосипа (нині Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) в 1875 р. В межах Російської імперії було організовано Харківський університет (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) в 1805 р.; Київський університет імені Святого Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) в 1834 р.; Новоросійський Імператорський університет (нині Одеський національний університет імені І. І. Мечникова) в 1865 р.

Географія як навчальна дисципліна в цих університетах була започаткована тільки в другій половині XIX ст. в Новоросійському (Одеському) університеті – в 1865 р., Чернівецькому – в 1876 р., у Львівському – в 1882 р., у Харківському – в 1889 р. та Київському – в 1891 р. Як бачимо, в другій половині XIX ст. тут створюють кафедри географії, вперше в Новоросійському університеті в Одесі в 1865 р. [5]. Їх очолювали видатні природознавці. Перш за все коротко зупинимося на характеристичі заснування кафедр географічного профілю в кожному з цих нині провідних вузів України.

У Новоросійському (Одеському) університеті в складі природничого відділення (фізико-математичного факультету) була створена нова кафедра фізичної географії та фізики (1865 р.). Першим завідувачем цієї кафедри став Василь Іванович Лапшин (фізико-географ, океанограф, кліматолог), якого з Харкова запросив до університету тодішній ректор Соколов Іван Дмитрович – прихильник географії. Будучи завідувачем цієї кафедри, В. І. Лапшин організував кабінет географії, університетську метеорологічну станцію, визначив провідні напрями наукових фізико-географічних досліджень – океанографію, метеорологію та кліматологію. Він вивчав природу Чорного та Середземного морів у складі кількох морських експедицій.

З 1870 р. завідувачем кафедри став Федір Никифорович Шведов. Він разом із завідувачем кабінету фізичної географії Олександром Вікентійовичем Клосовським, який за фахом був метеорологом та фізико-географом, створили першу в Одесі наукову фізико-географічну школу.

У 1877 р. кафедра була відокремлена від кафедри фізики і реорганізована в кафедру фізичної географії, а працювала вона разом із кабінетами фізичної географії, метеорології. За часів існування цієї кафедри, під керівництвом О. В. Клосовського побудована нова метеорологічна обсерваторія Новоросійського університету. Вона розташувалася на Малому Фонтані, поблизу Одеси,

була забезпечена багатьма самописними інструментами і відкрита в 1894 р. З 1904 по 1928 рр. кафедру очолював відомий вчений, учень В. В. Докучаєва Гаврило Іванович Танфільєв. Він був видатний вчений у різних галузях природознавства, автор книги «Географія Росії, України й прилеглих до них країн» [5].

У Чернівецькому університеті на другий рік (1876–1877 н. р.) після його заснування (1875) започатковується геолого-географічний напрям досліджень. Це сталося тоді, коли на кафедрі математики філософського факультету було відкрито лабораторію мінералогії. Цю лабораторію очолив чеський професор мінералогії Карл Врба. Ним були розроблені навчальні курси з фізичних властивостей мінералів та фізичної географії мінералів (корисних копалин). К. Врба залучив до викладання і проведення лабораторних занять і практик в університеті мінералога Фрідріха Бека, геолога Карла Альфонса Пенекке та ін. Згодом в університеті доктором філософії, професором фізики Алоїсом Гайндльом започатковано географічні курси, та в 1877–1878 навчальному році запроваджується навчальний курс метеорології. Почате А. Гайндльом розвинув далі доктор філософії (1878) Олександр Зупан, а з 1880 р. він – професор географії, який започаткував та організував галузеві географічні курси з фізичної географії, орографії, геоморфології, кліматології, океанології. В 1888–1889 н. р. доктор філософії Фердінанд Ленквер запровадив курси з основ географії, гляціології, географії Азії. В цьому ж 1889 році за його ініціативою та безпосереднім керівництвом на кафедрі було відкрито кабінет географії. Він проіснував до 1907–1908 н. р. і був головним осередком викладання географічних дисциплін у Чернівецькому університеті.

З 1882 р. мінералогічну лабораторію очолив доктор філософії, професор мінералогії Ф. Бек. Він і співробітники лабораторії, серед яких переважно його учні, забезпечували навчальні геологічні курси з мінералогії, петрографії, кристалографії та інших розділів геології. Із 1891 р. до 1910 р. мінералогічну лабораторію очолює відомий вчений професор мінералогії Рудольф Шаріцер.

Керівники Австро-Угорщини розуміли необхідність удосконалення географічного напрямку. Після відкриття географічної лабораторії (1907), яку очолив професор Фердінанд Льовля фон Ленквер, географічний напрям у Чернівецькому університеті набуває стабільності. Для читання географічних курсів було залучено відомого німецького вченого, доктора філософії, професора географії Августа фон Бемерсгайма, який незабаром очолив географічну обсерваторію. Його наукові досягнення були відзначені науковою громадськістю. Він був обраний членом Німецької Академії природознавців в Берліні, членом-кореспондентом державного геологічного закладу у Відні, Единбургського геологічного товариства.

Зазначимо, що австро-угорський період розвитку географії в Чернівецькому університеті, характерний переважним розвитком природничих напрямів, зокрема геолого-фізико-географічного. Під час румунського правління спеціальність «географія» зберігається на науково-природничому факультеті як підсек-

ція спеціальності «природознавство». Найбільш відомою кафедрою тут була кафедра етнології та біогеографії, яку очолював почесний член Румунської Академії професор Константін Н. Гумурзакі.

У Львівському університеті географічні дослідження розпочалися із створенням у 1882 р. кафедри географії в складі філософського факультету і мали богословський напрям. Її очолив випускник Ягеллонського (Краківського) університету польський ботанік і географ професор географії Антон Реман (дослідник рослинності Карпат, Поділля й Криму і прилеглих земель). Пізніше (1908 р.) на чолі кафедри став польський географ і картограф Є. Ромер (фахівець у різних галузях фізичної географії та шкільної географії) [2, 5]. Він надав розвитку географії філософське звучання, а особливу увагу приділяв підготовці вчителів географії.

У Харківському університеті першу кафедру географії заснував у 1889 р. відомий російський ботанік, географ і мандрівник, доктор географічних наук Андрій Миколайович Краснов. Він нею завідував 23 роки (1911 р. включно). Він проводив геоботанічні дослідження у північно-східній частині України, на Поволжі, Алтаї, Тянь-Шані, Сахаліні, Кавказі. Здійснив подорожі до країн Західної Європи (1887 р), Північної Америки (1890 р.), Південно-Східної Азії (1892 р., 1895 р.). Професор Краснов вважається одним із засновників ботанічної географії («геоботаніки») та автором першого вітчизняного підручника «Основи землезнавства».

В університеті Святого Володимира (м. Київ) кафедру географічного профілю очолив з 1891 р. відомий географ і метеоролог, доктор фізичної географії, ординарний професор Петро Іванович Броунов. Він висловив ідею про існування особливої зовнішньої оболонки Землі. Ця його наукова ідея через багато років знайшла втілення у вченні про географічну оболонку, яку розробив у 1937 р. А. О. Григор'єв) [5].

Практичне значення і зацікавленість географією наукової спільноти в XIX ст., призводить до об'єднань у географічні товариства. Перше Географічне товариство було засноване у Франції (Париж, 1821 р.). Згодом такі товариства були організовані в Німеччині (Берлін, 1828 р.), Росії (Санкт-Петербург, 1845 р.) та Сполучених Штатах Америки (1888 р.). У XX ст. продовжили проводитися дослідження різних складових частин природи (будови надр і земної поверхні, вод, погоди й клімату тощо). Ці та інші товариства узагальнювали матеріали досліджень, які слугували для подальшого розвитку теорії географії. Географія XX століття мала добрі підвалини для формування на новому етапі, який характеризувався новими потребами практики і більш досконалою теорією.

Таким чином, на початок XX ст. сформувався досить потужний науковий потенціал, здатний розв'язувати проблеми всіх галузей географічних знань. Це сприяло розвитку господарства Російської імперії та інших країн, де формувалися географічні кафедри чи кабінети.

Висновки

Підсумовуючи наші дослідження, слід зробити наступні висновки:

1. Перехід людства з теологічного на гносеологічний світогляд сприяло розвитку науки в цілому, не є виключенням природничі науки, серед яких є і природнича географія.

2. Потрібно було напрацювати фактичний матеріал, який дав би можливість створити та підтвердити походження гідросфери, атмосфери та біосфери з позиції контракційної гіпотези землебудови.

3. Спеціалізація завідувачів кафедр географічного напрямку визначила коло наукових інтересів та організацію наукових шкіл природничо-географічних досліджень на зорі формування даної науки на теренах сучасної України.

4. У становленні природничої географії як науки в Україні на нинішніх західноукраїнських землях брали участь польські, угорські, румунські та німецькі географи. Вирішальну лепту внесли російські географи – випускники університетів Санкт-Петербургу, Москви, Казані, Дерпту, Вільно.

5. Новостворені університети в Одесі, Львові, Харкові та Києві стали науковими географічними центрами в Україні XIX ст., у яких народжувалися наукові ідеї розуміння еволюції Землі та її оболонок.

6. На кафедрах географічного профілю університетів, особливо – Новоросійського, широко проводилися прикладні дослідження акваторії Світового океану (обробка різномірних морських досліджень, створення різних за тематикою карт, особливо навігаційних і т. п.), які потребували вимоги того часу та була заснована перша на території сучасної України наукова океанографічна школа Лапшина-Шведова.

Список використаної літератури

1. Государственный архив Николаевской области [Текст]. – Ф. 230. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 22.
2. *Денисик Г. І.* Розвиток комплексних досліджень природи України [Текст] / Г. І. Денисик, Л. І. Стефанков, О. П. Чиж // Український географічний журнал. – 2009. – №. 2. – С. 17 – 22.
3. *Зубов Н. Н.* Отечественные мореплаватели – исследователи морей и океанов [Текст] / Зубов Н. Н. – М. : Географиздат, 1954. – 473 с.
4. *Манганари Михаил Петрович* [Електронний ресурс]: = Режим доступу до сайту: <http://www.shiphistory.navy.ru>.
5. *Олійник Я.* Основні риси становлення університетської географічної науки в Україні [Текст] / Ярослав Олійник // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка, серія «Географія». – 2010. – Вип. 57. – С. 4 – 7.
6. *Пряхин Ю. Д.* Братья Манганари в истории России [Текст] / Ю. Д. Пряхин // Из глубины времен. – 2000. – Вып. 12. – С. 124 – 137.
7. *Романовский С. И.* Великие геологические открытия. Очерки по истории геологических знаний [Текст] / С. И. Романовский. – Вып. 30. – СПб. : Издат-во ВСЕГЕИ, 1995. – 216 с.
8. *Хомизури Г. П.* Развитие понятия «Геосинклиналь» [Текст] / Г. П. Хомизури– М.: Наука, 1976. – 236 с.
9. *Шевчук В. В.* Загальна геотектоніка з основами геодинаміки: підруч. – 2-ге вид. випр. (для студ. вищ. навч. закл) [Текст] / В. В. Шевчук, В. А. Михайлов. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 328 с.
10. *Шуйский Ю. Д.* Зарождение и развитие географической науки в античном мире: учебн. пособие [Текст] / Ю. Д. Шуйский. – Одесса: Феникс, 2004. – 91 с.

References

1. Gosudarstvennyy arkhiv Nikolaevskoy oblasti [State archive of the Nikolaev area], F. 230, Op. 1, D. 4, L. 22.
2. Denisik, G. I. (2009), Rozvytok kompleksnykh doslidzhen` pryrody Ukrainy` [Development of complex researches of the nature of Ukraine], Ukrayins`kyu heohrafichnyy zhurnal, No 2, pp. 17 – 22.
3. Zubov, N. N. (1954), *Otechestvennye moreplavately – issledovateli morey i okeanov* [Domestic seafarers – explorers of seas and oceans], M. : Geografizdat, 473p.
4. Manganari Mikhail Petrovich [Manganari Mikhail Petrovich]. Available at: <http://www.shiphistory.navy.ru>.
5. Oliynik, Ya. (2010), Osnovni rysy stanovlennya universytet-s`koyi heohrafichnoyi nauky v Ukraini [The basic lines of formation of a university geographical science in Ukraine], *Visnik KNU imeni Tarasa Shevchenka, seriya «Geografiya»*, No 57. pp. 4 – 7.
6. Pryakhin, Yu. D. (2000), Bratya Manganari v istorii Rossii [Brothers Manganari in the history of Russia], *Iz glubiny vremen*. No 12, pp. 124 – 137.
7. Romanovskiy, S. I. (1995), *Velikie geologicheskie otkrytiya. Ocherki po istorii geologicheskikh znaniy* [Great geological discoveries. Sketches on stories of geological knowledge], S. I. Romanovskiy. No. 30. SPb. : Izdatvo VSYeGYeI, 216 p.
8. Khomizuri, G. P. (1976), *Razvitie ponyatiya «Geosinklinal»* [Development of concept “Geosinklinal”], M. :, Nauka, 236 p.
9. Shevchuk, V. V. *Zagal`na geotektonika z osnovamy geodynamiky : pidruch. – 2-ge vy`d. vy`pr. (dlya stud. vyshh. navch. zakl.)* [The general geotectonics with geodynamics bases: the textbook], K. : Vidavnicho-poligrafichniy tsentr «Kyuyivs`kyu universytet», 2005. – 328 p.
10. Shuyskiy Yu.D. (2004), *Zarozhdenie i razvitie geograficheskoy nauki v antichnom mire: uchebn. Posobie* [Origin and development of a geographical science in a classical antiquity: the manual], ONU im. I. I. Mechnikova. – Odessa: Feniks, 91 p.

Надійшла 27.01.2015

Половка О.А., аспирант

кафедра физической географии и природопользования
Одесский национальный университет им. И.И. Мечникова,
ул. Дворянская, 2, Одесса – 82, 65082, Украина,
e-mail: physgeo@ukr.net

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ НАУКИ И ЕЕ ЦЕНТРЫ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В XIX ВЕКЕ

Резюме

Статья посвящена рассмотрению фундаментальных основ на которых развивалась естественная география на территории современной Украины. Акцентируется внимание читателя на научных достижениях исследователей, совершивших значительные научные наработки прикладного и теоретического характера в развитие именно естественно – географических исследований во временном интервале с времен античности – XIX вв. (включительно). Уделяется значительное внимание историческому срезу становления кафедр географической направленности в первых университетах нынешней Украины в период XIX в.

Ключевые слова: географическая наука, экспедиция, университет, естественная география, географические общества, кафедра географии.

Polovka O.A., graduate student
Department of Physical Geography,
Odessa National I. I. Mechnikov University,
Dvorianskaya St., 2, Odessa – 82, 65082, Ukraine,
e-mail: physgeo@ukr.net

SCIENTIFIC BASIS OF GEOGRAPHICAL SCIENCES AND ITS CENTER IN UKRAINE IN THE XIX CENTURY

Abstract

Purpose of the article is the study of history of natural geography on the territory of modern Ukraine/ Since from here it follows *the object* of study – a historical snapshot achievements of scientists of antiquity, the Middle Ages, the Age of Discovery (XV – beginning of XVI century.) Scientific opinions and organizing university departments of geography on the territory of Ukraine

Methodology. Article based on the use and synthesis of a wide range of archive and literary materials, including leading scientists of the Center for Scientific and Technological Potential and Science History named G.M. Dobrov NAS of Ukraine (Kyiv) and modern developments of searches on the study of history geography. In writing the article was used problem-chronological and comparative historical research methods, which made it possible to consider natural-geographic research in chronological order.

Results. The article considers the fundamental basis on which began to develop the natural geography of the territory of modern Ukraine. Focuses the reader's attention on the scientific achievements of researchers (Polish, Hungarian, Romanian, Russian and other geographers) who have committed significant scientific achievements of applied and theoretical nature of the development is natural – geographical research on land and waters of the oceans in the time interval from the time of antiquity – XIX centuries . (inclusive). Received considerable attention in chronological order, the historical formation of departments cut geographical focus in the first universities (now Lviv National University Ivan Franko, Kharkiv National University. V. N. Karazin, Kiev National University. Taras Shevchenko, Odessa National University. I. I. Mechnikov) present Ukraine during the XIX century.

Keywords: geographic science expedition, university, Physical Geography, Geographic Society, Department of Geography.